УДК 800

Л. Науменко
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

СЛОВО *ДИСКУРС* ЯК МІЖДИСЦИПЛІНАРНИЙ ТЕРМІН
(в англійській та українській мовах)

© *Науменко Л., 2003*

У статті досліджується походження та становлення терміна *дискурс* в англійській та українській мовах в різних галузях сучасних гуманітарних знань. Автор аналізує значення терміна та його похідних у лінгвістиці, філософії, логіці, риториці, соціології, семіотиці, що дає підстави тлумачити його як міждисциплінарний термін.

The paper considers the genesis of the term discourse in English and Ukrainian languages in different humanitarian studies. The author analyses the meaning of the term and its derivatives in linguistics, philosophy, logics, rherorics, sociology, semiotics which gives the reason to treat it as a interdisciplinary one.

Пожвавлення інтересу до вивчення мовлення на тлі широкого контексту покликало до життя появу такого соціокультурного феномену, як дискурс. При цьому різні дослідники розуміють і тлумачать як саме поняття, так і сам термін по-різному. Проблема ускладнюється тим, що вищезгаданий соціолінгвістичний феномен вивчається під кутом зору цілої низки гуманітарних наук та напрямків досліджень. Останнє справедливо, в першу чергу, стосовно філології та суміжних з нею дисциплін (етно-, психо- та соціолінгвістики, лінгвокультурології, когнітивної лінгвістики тощо), а також філософії, логіки, психології, герменевтики, риторики. При цьому кожна наука привносить у розуміння дискурсу своє концептуальне бачення та теоретичне, що не може не позначатися на семантиці терміна. Слід також зазначити, що хоча поняття *дискурс* знаходить висвітлення у працях багатьох дослідників [1–7], в них бракує детального аналізу терміна, який вже міцно утвердився у гуманітаристиці. Мета цієї публікації – зробити такий детальний аналіз.

Як засвідчують лексикографічні джерела, термін *discourse* запозичується англійською мовою у 14-му ст. на позначення абстрактного поняття *reasoning* (міркування; пояснення, аргументація) як адаптація латинського дієприкметника *discurus*, що походить від дієслова discurrĕre *Lat.*[8, с.283]. *Латинсько-український словник* містить вісім загальновживаних і одне спеціальне значення лексеми *дискурс*, і лише останнє позначає *бесіду, розмову*. Для ілюстрації наведемо деякі з них: "біганина туди й сюди, розбігання врізнобіч; напад, наскок; рух, коловорот, колообіг; безперервне миготіння; безглузда біганина, метушня; розгортання, розгалуження; борсання; маневр *військ*." [9, с.206]. Враховуючи той факт, що латинська мова у середньовіччі виконувала функцію *lingua franca* і відповідно сприймалася як "мова науки та богослов'я", не викликає сумніву, що слово *дискурс* було запозичене в першу чергу для наукового вжитку.

У 16-му ст. іменник *discurs* вербалізується під впливом французького дієслова *discourir* (розмірковувати, говорити) і набуває іншої графічної репрезентації у формі

discours [10, с.272]. З того часу іменник почав вживатися у таких значеннях: *treatment of a subject* (розгляд питання), *onward cours* (постійний перебіг); *process of succession of time, events, actions* (плинність часу, послідовність подій, дій): "The natural discours of the sunne" (Elyot, 1540 р.); *reasoning, thought, ratiocination* (міркування, мислення, логічне міркування); *faculty of reasoning, reason, rationality* (здібність до міркування, розсудливість, раціональність); *conversation, talk* (бесіда, розмова): "I have had a long discursus with my father" (De Foe, 1715 р.); *a coomon talk, report, rumour* (звичайна розмова, слава, поголос, чутка); *narration, a narrative, tale, account* (розповідь, оповідання, історія, звіт). Усі вищезгадані значення слова *discourse* вважаються застарілими і мають відповідну позначку у словнику як *arch.* Як далі засвідчує *The Oxford English Dictionary on Historical Principles*, такі значення іменника *discours*, як "a spoken or written treatment of a subject, in which it is handled or discussed at length; a dissertation, treatise, homily, sermon" (письмовий або усний виклад теми, в якому вона тлумачиться або обговорюється з усіма подробицями; дисертація, трактат, проповідь) є домінуючими у сучасній семантиці лексеми [11, с. 430].

На історичному зрізі 16-го ст. на базі семи "перебіг, послідовність" відбувається термінологізація слова *discours*, яке почало вживатися на позначення "the act of understanding, by which it passes from premises to consequences" (акт розмуніння, за допомогою якого відбувається перехід від вступної частини документа до висновків), "communication of thought by speech; mutual intercourse of language" (передача думки під час усного мовлення; мовна взаємодія) в юридспруденції та "argument" (аргумент) в медицині. З 1864 року слово *discours* має лексикографічну фіксацію як термін, що "вказує на операцію порівняння" (indicates the operation of comparison) у галузі логіки [11, с.430].

Сучасні тлумачні словники англійської мови розрізняють значення лексеми *discourse* як іменника та дієслова, що вживаються відповідно на позначення "lengthy and serious treatment of a subject in speech or writing" (детальний та серйозний розгляд питання в усному та письмовому мовленні) та "to talk, preach or lecture about smth (*usu.* at length)" (вести бесіду, проповідувати, читати лекцію на певну тему (*звич.* з усіма подробицями). В обох випадках слово має примітку *книжне* (*fml*). Як різні частини мови в усному мовленні слова *discourse* диференціюють за наголосом – іменник наголошується на першому складі

['diskɔ:s], *n*, дієслово на другому [dis'k :s], *v* [12, с.342; 13, с.391; 14, с.387–388; 15, с.393; 16, с.363; 17, с.243; 18, с.215; 19, с.216].

Деякі словники засвідчують відмінну від британської вимову слова *discourse* як іменника та дієслова в американському варіанті англійської мови: ['diskɔ:rs], *n* та [dis'kɔ:rs], *v* [13, с.391; 14, с.387–388; 17, с.243; 18, с.215].

У 20-му ст. термін *discourse* вперше увів у науковий обіг у 1952 році З. Гаррісон у контексті терміносполучення *discourse analysis* на позначення "методу аналізу зв'язного мовлення (або письма)" [20, 100]. Поняття *дискурс* стало об'єктом дослідження наукової дисципліни – *лінгвістики дискурсу* або *дискурсивної лінгвістики*. Спочатку терміном *дискурс* позначали органічну частину тексту або промови [21, с.42]. У низці європейських мов, що не мали терміна еквівалентного франко-англійському (discours, *Fr.*; discourse, *E*), його стали заміняти терміном *текст*, і тоді мова йшла про лінгвістику тексту (Textlinguistik, *Germ.*) [22, с.488]. З часом поняття *дискурс* набуло іншого, досить розмитого значення.

Так, фахові словники з лінгвістики та прикладної лінгвістики визначають термін *дискурс* як "зв'язну послідовність висловлювань одного або більше мовців. Певний тип граматичних, лексичних та фонологічних елементів, що служать для зв'язку одного висловлювання з

іншим певним чином [23, с.84] або як загальний термін на позначення зразків вживання мови, тобто мови, яка виникла в результаті акта комунікації. Дискурс ототожнюється з більшими мовними одиницями, ніж речення, а саме абзацом, діалогом, інтерв'ю. Вивчення як письмового, так і усного дискурсу набуло назви *дискурс-аналізу* [24, с.111].

Проте деякі дослідники схильні розмежовувати вживання терміна *дискурс-аналіз* на позначення вивчення саме усного мовлення, стосовно ж письмового дискурсу застосовують термін *лінгвістика тексту* [25, с.116]. Автори *Короткого тлумачного словника лінгвістичних термінів* вважають термін *дискурс* французським запозиченням (від discours, *Fr.* – промова, виступ), а звідси, очевидно, і поява наголосу на другому складі слова в українській мові [д'иск'урс]. Під терміном *дискурс* вони розуміють як зв'язане мовлення в конкретних соціокультурних, психологічних умовах, так і тест разом з умовами його творення і сприймання, динамічний контекст культури, в якому здійснюється прочитання тексту та його вплив на свідомість читача [26, с.48].

У монографічній праці О.О.Селіванової наводиться терміносполучення зі словом дискурс – *дискурсивна свідомість* з її тлумаченням як "фрагменту свідомості, що містить знання про правила мовної комунікації, її процедуру, етику; інтенцію, інтепретанту, ситуативні знання дискурсу" [27, с. 320].

За останній час термін *дискурс* набув надзвичайного поширення у низці гуманітарних дисциплін – філософії, логіці, риториці, соціології, семіотиці. Зацікавлення дискурсом виявили передусім філософи в контексті поструктуралізму та постмодернізму, причому настільки, що йдеться про *дискурсивний переворот*. [28, с.16]. Як постмодерністський термін *дискурс* потрапив до філософії. У цьому розумінні він позначає все, що написано, висловлено, спонукає до діалогу або розмови [29, с.126]. Дискурс у постмодерні – це грибниця смислів, ризома (rhirome, *Fr.* – корневище у вигляді цибулини) – поняття, що фіксує принципово нелінійний спосіб організації цілісності (тексту), що залишає відкритою можливість для внутрішньої іммінентної рухомості та інтерпретаційного плюралізму [30, с.572]. У постмодерністське поняття *дискурс* закладена презумпція креативного потенціалу, тенденція розгалуження смислів, імманентної непідвладності зовнішній каузальності. Принагідно зазначити, що у такому розумінні терміна актуалізовано семи "колообіг" та " розгортання, розгалуження" [31, с.316].

Сучасна філософська думка тлумачить термін *дискурс* як "розмову, бесіду, мовне спілкування, мовленнєву практику будь-якої спільноти, яка опосередкована універсумом лінгвістичних знаків, соціальних інститутів, культурних символів" [32, с.156]. Філософського звучання термін набув завдяки роботам М.Фуко, який не тільки привніс у нього своє бачення, але й увів у науковий обіг нові поняття *дискурсія*, *дискурсивна подія*, *дискурсивна формація* та *дискурсивна практика*. Дискурс у М.Фуко – "це тонка констативна поверхня, яка зближує мову і реальність, змішує лексику та досвід" [33, с.49]. Джерелом дискурсу є дискурсивні події, які розглядаються як первинний матеріал, навколо якого формується простір дискурсу. Вони лежать в основі фраз або висловлювань, що утворюють відповідний дискурс [33, с.28]. Дискурсивними формаціями М.Фуко називає висловлювання разом з принципами й закономірностями, на основі яких вони будуються. А тому дискурс – це сукупність висловлювань, що належать до однієї й тієї ж дискурсивної формації [33, с.117]. Дискурсивна практика у М.Фуко – "це сукупність анонімних історичних правил, які завжди визначені в часі й просторі, що є умовою виконання функції висловлювання [33, с.118]. Дискурсія, у свою чергу, розуміється як складна сукупність

мовних практик. Дискурсивна практика дає можливість відтворювати в мовленні різночасові події, що зникають з-під влади культурної ідентифікації, відновлюючи таким чином динаміку реального.

Похідне *дискурсивний* (від пізньолат. *discursus* – "міркування, доказ") у філософії має значення "що розмірковує, понятійний, логічний", а також "обґрунтований попередніми міркуваннями". За Кантом, опосередкована через поняття дискурсивного свідомість знаходиться в опозиції до інтуїтивної, безпосередньої свідомості так само, як міркування протиставляється споглядданню. [34, с.222].

У логіці *дискурс* – це міркування, тобто послідовність логічних ланок, кожна з яких залежить від попередньої і зумовлює наступну [32, с.156]. Логіка вивчає різновиди дискурсивного мислення, а саме опосередковане минулим досвідом мовленнєве мислення людини.

У філософії, логіці та риториці прийнято послуговуватися поняттям *дискурсивне знання*, що є результатом зв'язного, послідовного міркування, в якому кожна наступна думка випливає з попередньої і обумовлює наступну. Унаслідок цього дискурсивне знання має логічну ясність, наприклад, доведення теорем в математиці. Дискурсивне знання протилежне безпосередньому знанню, даному в інтуіції та "живому споглядданні" [35, с.104; 36, с.65].

У соціології термін *дискурс* позначає соціально обумовлену організацію системи мовлення і дії, субстантивацію мовлення за рахунок лінгвістичних та соціальних забосів [37, с.126].

У семіотиці А.Ж. Греймас та Ж. Курте для опису феномену *дискурс* залучають поняття *дискурсивної компетенції*, яка, на іхню думку, починається з моменту акту висловлювання, регулює та моделює дискурсивні форми висловлювання-результату [22, с.490]. Термін *дискурсивізація* пояснюється ними як "трансформацію семіотичних та наративних структур у дискурс" [22, с.523].

Таким чином, як засвідчує проведений аналіз, термін дискурс посідає чільне місце не тільки в лінгвістиці та суміжних з нею дисциплінах, а й у найрізноманітніших напрямках досліджень гуманітарних та соціальних наук, що дає підстави говорити про нього як про міждисциплінарний термін. Попри різноманіття тлумачень даного терміна в гуманітаристиці, всі вони об'єднуються навкруги спільної семи "бесіда, розмова", звідси і превалівне розуміння дискурсу як усного мовного в ситуації спілкування. Слід також зазначити, що розуміння терміну давно вже вийшло за межі його лексичної семантики; в сучасних гуманітарних дослідженнях він набув статусу гіпертерміна, в який кожен дослідник дискурсу привносить своє власне бачення.

Результати статті можна долучати до подальших досліджень соціолінгвістичного феномену дискурсу з метою розробити його концептуальне бачення, осмислити та практично застосувати в процесі аналізу дискурсу.

1. Архелюк В. Соціокультурна детермінованість дискурсу // Науковий вісник Чернівецького університету. Германська філологія. – Вип.165–166. – Чернівці: Рута, 2003. – С.235–245. 2. Белова А.Д. Поняття "стиль", "жанр", "дискурс", "текст" у сучасній лінгвістиці // Вісник КУ. Іноземна філологія: Випуск 32–33. – 2002. – С.11–14. 3. Бехта І.А. Ризоматичність англомовного дискурсу постмодернізму // Культура народов Причерноморья, 2003. – №37.– С.94–98. 4. Науменко Л.П. Діловий дискурс та його

функціонально-стильові характеристики // Там само. – С.122–124. 5. Шадчина А. Принцип регістрової організації мовлення у термінах «текст» та «дискурс» // Прикладна лінгвістика у XXI ст.: лінгводидактичні та культурологічні стратегії. Праці міжнар. наук. конф. – Львів, 2003 – С.45–46. 6. Chovanec J. Exploring Texture in News Discourse // Там само. – С.44–45. 7. Sullivan P.N. Abstract Classroom Discourse Analysis from a Sociocultural Perspective // Там само. – с.42. 8. The Barnhart Dictionary of Etymology / Ed. by R.K.Barnhart. – USA: The H.W.Wilson, 1988. – 1284p. 9. Литвинов В.Д. Латинсько-український словник. – К.: Українські пропілеї, 1998. – 712с. 10. The Oxford Dictionary of English Etymology/ Ed. by C.T.Onions. – Oxford: Clarendon Press, 1996. – 1024 p. 11. The Oxford English Dictionary. A New English Dictionary on Historical Principles. – Vol.III. – Oxford: Clarendon, 1969. – 488p. 12. Hornby A.S. Oxford Advanced Learner's Dictionary. – 4th ed. – Oxford: Oxford Univ.Press, 1994. – 1579p. 13. Cambridge International Dictionary of English. – Camb.: CUP, 1995. – 1773 p. 14. Longman Dictionary of Contemporary English. – 3rd ed. – Harlow: Longman, 1995. – 1668 p. 15. MacMillan English Dictionary for Advanced Learners. – Oxford: Bloomsbury and MacMillan Publishers, 2002. – 1692p. 16. Dictionary of English Language and Culture. – Harlow: Longman, 1992. – 1528p. 17. Cambridge Dictionary of American English. – Cambridge: Cambridge Univ.Press, 2000. – 1069p. 18. Longman Dictionary of American English. – 2nd ed. – N.Y., Harlow: Longman, 1997. – 934p. 19. The New Fowler's Modern English Usage / Ed. by R.W.Burchfield. – 3rd ed. – Oxford: Clarendon Press, 1996. – 864 p. 20. The Linguistics Encyclopedia / Ed. by K.Malmkjœr. – L. & N.Y.: Routledge, 1996. – 575 p. 21. Дротянко Л.Г. Філософські проблеми мовознавства: Навч. пос. – К.: Навч. книга, 2002. – 128с. 22. Греймас А.Ж., Курте Ж. Семиотика. Объяснительный словарь // Семиотика: Семиотика языка и литературы. – Сб. ст. – М.: Радуга, 1983. – С.483–550. 23. Trask R.L. A Dictionary of Grammatical Terms in Linguistics. – London, N.Y.: Routledge, 1996. – 335p. 24.Richards J.C. Longman Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics. –Harlow: Longman, 1985.– 323p. 25. Crystal D. The Cambridge Encyclopedea of Language. – 2nd ed. – CUP, 1997. – 480p. 26. Єрмоленко С.Я., Бибик С.П., Тодор О.Г. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. – К.: Либідь, 2001. – 224с. 27. Селиванова Е.А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации: Монографическое учебное пособие. – К.: Фитосоциоцентр, 2002. – 336с. 28. Макаров М.Л. Основы теории дискурса. – М.: Гнозис, 2003. – 280с. 29. Lexicon of Terms and Concepts in Public Administration, Public Policy and Political Science / Ed. by S. Badger et. al. – Kyiv: Osnovy, 1998. – 448 p. 30. Новейший философский словарь / Сост.А.А.Грицанов. – Минск: Изд. В.В.Скакун, 1998. – 896с. 31. Всемир.энциклопедия: Философия / Глав.науч.ред. и сост. А.А.Грицанов. – М.: Ф.Т., Минск: Харвест, Совр. литератор, 2001. – 1312 с.32. Лук'янець В. Дискурс // Філософський енциклопедичний словник. – К.: Абрис, 2002. – С.156–157. 33. Фуко М. Археология знания. – К.: Ника-центр, 1996. – 208с. 34. Усманова А.Р. Дискурс // Новейший философский словарь / Сост. А.А.Грицанов. – Минск: Изд. В.В.Скакун, 1998. – С.222. 35. Філософський словник / За ред. В.І.Шинкарука. – К.: Гол.ред. УРЕ АН УРСР, 1973. – 599 с.36. Куньч З.Й. Риторичний словник. – К.: Рідна мова, 1997. – 341 с.37. Керимов Т.Х. Дискурс // Социальная философия: Словарь // Сост. и ред. В.Е.Керимов, Т.Х.Керимов. – М.: Академический проект, 2003. – с.126– 129.